

RECHT EN WERKELIJKHEID.

REDE UITGESPROKEN BIJ DE AANVAARDING VAN HET HOOGLEERAARS-
AMBT AAN DE LANDBOUWHOOGESCHOOL TE WAGENINGEN
OP 7 OCTOBER 1918 DOOR MR. J. C. KIELSTRA.

---

*Mijne Heeren Curatoren dezer Hoogeschool,
Hoogleraren, Lectoren, Privaatdocenten, Doc-
toren;*

*Dames en Heeren Studenten,
En gij allen, die deze plechtigheid met Uwe
tegenwoordigheid vereert,*

Zeer gewaardeerde Toehoorders!

Wanneer de scholier uit de Faust zich tot Mephistopheles wendt om voorlichting betreffende de richting zijner studie en hem bekent, dat hij niet kan „zur Rechtsgelehrsamkeit sich bequemen“, dan laat Goethe den laatste antwoorden:

Ich kann es euch so sehr nicht übel nehmen;
Ich weisz wie es um diese Lehre steht!

Dames en Heeren! Is in den grond dit niet het antwoord, dat zoo menig ontwikkeld man van de praktijk zou geven op de vraag, of hij zich tot de rechtsstudie aangetrokken zou gevoelen, wanneer hij, zooals het in het leven van ieder voorkomt, met het recht in meer directe aanraking komt? Zal hij dan ook niet, bemerkend hoe weinig de rechtsregelen, waarnaar hij verwezen wordt, met zijn levenspraktijk in dadelijk verband staan, aan de ter verklaring op de zoo even aangehaalde versregels volgende denken? En zuchten:

Es erben sich Gesetz und Rechte
Wie eine ew'ge Krankheit fort.

En zelfs de jurist, die niet blind zich staarde op zijn werboeken, die een ruimen blik had voor het werkelijk leven, voor sociale verhoudingen b.v., zal hij niet dikwijls in arren moede denken:

Vernunft wird Unsinn, Wohlthat Plage;
Weh dir, dasz du ein Enkel bist;
Vom Rechte das mit uns geboren ist,
Von dem ist leider nie die Frage!

Wat heeft, Mijne Hoorders, de jurist, die het recht zal hebben toe te lichten in een kring van niet-vakgenooten in engeren zin, ten behoeve van aanstaande mannen van de praktijk van het economische leven, te antwoorden op gedachten als in deze dichtregelen neergelegd, gedachten, welke men stellig niet een oud-vaderlandschen naam als „lof der rechtsgeleertheit" zal geven? Waarom, Mijne Hoorders, trekt het recht den mensch van het praktische leven in het algemeen zoo weinig aan; waarom voelt deze zoo weinig voor eenigszins diepere kennis van de regels, die toch ook dat leven voor een goed deel beheerschen? Waarom beschouwt men den jurist daar meestentijds als een theoreticus, dien men niet bij voorkeur, haast zeide ik: bij voorkeur niet, raadpleegt, wanneer men resultaten in de praktijk van het leven, op welk gebied dan ook, wenscht?

Wanneer ik zocht naar het antwoord op die vragen, dan kwam ik altijd tot deze conclusie terug: Omdat het recht naar zijn inzicht, voor zijn gevoel vooral, onvoldoende met de werkelijkheid samenhangt; omdat hij het niet kan beschouwen in dadelijk verband met het werkelijk leven, maar het veeleer voelt als iets abstracts, iets, dat derhalve voor hem, staande midden in dat werkelijk leven en dit vooruit willende brengen, niet slechts moeilijk toegankelijk en begrijpelijk is, maar waarbij hij in eigen belang zelfs het best doet met niet te lang te verwijlen.

Heeft zulk een praktisch man, met zin in de eerste plaats voor werkelijkheid, het bij het rechte eind, indien hij eene dergelijke houding aanneemt? En de jurist, die eene verzuchting slaakt als de zoo straks aangehaalde, ziet hij het goed in, geeft hij daarmede een gebrek weer, dat nu eenmaal in den aard zelf van het recht zit? Is er een niet te overbruggen kloof, moet die er zijn, tusschen het recht als zoodanig, naar zijn aard, en de werkelijkheid van ons leven, waarvoor het geldt? Of ligt er ten slotte, door hun wezen, juist verband tusschen die twee, en zoo

ja, welk? En zou dus dit verband dan ten slotte wel eens tijdelijk zoek kunnen zijn, maar nimmer voor goed kunnen komen te ontbreken, zullen recht en werkelijk leven ten slotte beide blijven wat zij zijn, elk naar eigen wezen en aard? Is recht denkbaar zonder werkelijk leven, is omgekeerd de werkelijkheid denkbaar en bestaanbaar zonder recht? Bij een bevestigend antwoord heeft de man van de praktijk vermoedelijk gelijk; laat hij zich dan niet vermoeien met iets dat in het algemeen van weinig belang voor hem is. En dan is ook voor den jurist, die den blik bij voorkeur slaat naar sociale verhoudingen, zijn studievak van weinig beteekenis; het is dan niet anders dan het toepassen en verklaren van zekere overgeleverde regels betreffende bepaalde normen, laten wij hopen zoo weinig mogelijk ten minste Unsinn en Plage voor hen, op wie ze toepasselijk zijn. Maar is het verband wel aanwezig, dan is die afzijdigheid te betreuren, dan moet, in het belang van werkelijkheid en recht beide, de man van het werkelijk leven met zijne belangstelling ook getrokken worden naar het recht, dat dan immers voor hem in veel nauwer contact met zijn leven komt te staan, terwijl omgekeerd de rechtsstudie van die belangstelling, juist om het verband met de werkelijkheid, ook enkel schoone resultaten kan verwachten.

Gij hebt het recht mij, alvorens het antwoord op deze vragen aan te hooren, een andere vraag te stellen, en wel de volgende: Wat verstaat gij onder recht? En wanneer ik hierop antwoorden moet, dan weet ik niet beter te doen dan met de woorden, die mijn hooggeachte leermeester Professor VAN DER VLUGT destijds toen ik zelf op de collegebanken zat, gebruikte, toen hij ons de verklaring gaf van de vraag, die ons thans bezig houdt: „Recht is het geheel van die regelen, welke, als zijnde onderkend als degene, bij welker opvolging de mensch zijne zedelijke bestemming het best kan bereiken, desnoods door dwang mogen worden gehandhaafd.”

In deze definitie is zeer stellig een plaats gewijd, een zeer belangrijke zelfs, aan het abstracte. Het doel van het recht, en daarmee dus ook van zijne handhaving, wordt geheel gelegd op zedelijk gebied. Het is het nastreven van het ideaal: Bereiken van de zedelijke bestemming der menschheid. Dit doel is geheel ideëel en als zoodanig dus volkomen abstract. Er is op dit punt geen woord gewijd aan wat men „de werkelijkheid” kan noemen, aan het feitelijk leven om ons heen, zooals wij dat zelf lezen gedeeltelijk, en voor een veel grooter deel waarnemen. En er volgt dus uit, dat geen recht als zoodanig denkbaar is, zonder dat het in dienst is gesteld van die zedelijke bestemming der menschheid,

van een ideaal alzoo, en hiermede verheven boven de werkelijkheid.

Maar stelt onze definitie dergelijke eischen van uit hun aard abstracte idealen aan het recht, zij heeft ook wel degelijk oog voor een geheel andere zijde er van. Zij plaatst het geheel van regelen, aan hetwelk zij, om het als recht te willen beschouwen, den eisch van nastreving van zulk een hoog ideaal stelde, met het voetstuk in het zeer werkelijke, feitelijke leven, verbindt het daaraan onverbrekelijk. En wel door in de eerste plaats onder recht slechts dat geheel van regelen te begrijpen, welker naleving desnoods door dwang kan worden gehandhaafd en door in de tweede plaats te spreken van „den mensch” en „zijne zedelijke bestemming” van de onderkenning ook van de regelen als die, bij welke opvolging die zedelijke bestemming *voor den mensch* het best te bereiken is.

Want mij schijnt het toe, dat vooral deze woorden, al staan zij daar zoo als terloops in die definitie, eene zeer groote en belangrijke beteekenis hebben. Wanneer ik haar lees, kan ik mij die nooit anders voorstellen dan in dezen zin, dat de mensch, hier wordt genomen, niet slechts als individu, als persoonlijkheid, en als zoodanig min of meer abstract gedacht, — omdat de mensch niet geheel op zichzelf staat, dus nooit volkomen individu is, — doch als levende tusschen zijne medemenschen, met wie hij in elk opzicht in voortdurende aanraking is. Zijne medemenschen met wie tezamen hij streeft naar de verwezenlijking van zijne, ook hunne idealen, doch met wie hij ook het dagelijksche leven van elken dag doorgaat, m.a.w. met wie hij de werkelijkheid van iederen dag deelt. En de toelaatbaarheid van handhaving van die regelen, desnoods door dwang, onderstelt eene noodzakelijkheid van samenleving. In de eerste plaats door de gedachte te wekken aan botsing, aan verzet van sommigen tegen die regelen, hetzij om hunne belangen, hetzij door hunne denkbeelden of gevoelens. Strijd nu is niet denkbaar zonder aanraking met anderen, sluit zich niet aan bij het zuiver individueele gedachtenbeeld, dat men zich, volkomen abstract, van den mensch zou kunnen vormen. En kan men zich de handhaving van die regelen, desnoods door dwang, denken, ook tegenover den krachtigste, lichamelijk of geestelijk, wanneer men niet tevens aanneemt eene organisatie, waarbinnen men zich de handhaving van de gestelde regelen tot taak stelde?

„Mensch” is de mensch ten slotte in de omgeving, waarin hij leeft, in het verband of de verbanden, waarin hij is gegroepeerd, in zijn werken en streven, zijn strijden en lijden tusschen anderen, in de samenleving in haar geheel, in hare verschillende uitingen

in onderscheiden richting. Nu zijn er verschillende oorzaken, die de structuur van de samenleving, en daarmee veel van alles wat daarin geschiedt, beïnvloeden. Er zijn er bij van geestelijken aard, karaktereigenschappen bij voorbeeld, die de aanhanke-lijkheid tusschen verschillende individuen, gehechtheid aan verschillende gebruiken, eventueel de losheid daarvan, in de hand werken. Hiernaast zijn er al niet minder van materieelen aard. De noodzakelijkheid van aaneensluiting van groepen tot handhaving van hun bestaan en dat van hunne leden, de strijd tegen omringende natuurkrachten, de verzorging en vervulling van de noodzakelijke levensbehoeften bezitten dien aard. Maar in ieder geval, de rechtsidee kan door den mensch slechts verwezenlijkt, het ideaal slechts worden nagestreefd, in het werkelijke leven; in een werkelijkheid, op wier wording, wier inrichting allerlei invloed is geoefend, doch die zeker niet uitsluitend zóó is geworden, zooals ze is, als gevolg van de rechtsidee zelve. En daardoor is dus het recht onverbreekbaar gekoppeld aan de feitelijke toestanden en verhoudingen, zoo kan het dus slechts bestaan in de gegeven werkelijkheid.

Zal er nu ooit sprake kunnen zijn van verwezenlijking van de rechtsidee, van een nastreven van het ideaal, in de hoop althans iets in de juiste richting te bereiken, dan is daarvoor voorwaarde, en wel op straffe van volkomen machteloosheid om iets te bereiken, dat men van die feitelijke toestanden en verhoudingen uitgaat, dat men daarop reageert, om zoo te zeggen. Die reactie zal kunnen zijn positief en negatief. Dat wil zeggen: Zij kan zich baseeren op de toestanden en verhoudingen, zooals zij die, — ontstaan en worden op welke wijze ook, — vindt, de regelen aangeven, volgens welke deze zich het best zullen kunnen ontwikkelen, ten einde de menschheid nader tot hare zedelijke bestemming te brengen. Of zij kan zich keeren tegen die verhoudingen, omdat zij die met het na te streven ideaal op zich zelf al in strijd vindt. Maar welke houding men hiertegenover aanneemt, nimmer zal de rechtsidee kunnen worden verwezenlijkt, nimmer zal men kunnen hopen op het bereiken van het ideaal, of zelfs op het voortschrijden, al ware het maar een stap, in de richting daarvan, wanneer men met de bestaande toestanden en verhoudingen geen rekening houdt, daarop, gelijk men die vindt, niet reageert.

Wil men daarvan een voorbeeld? Wij zullen het er wel over eens zijn, dat de slavernij een instituut is, dat, waar het bestaat, aan het bereiken van de zedelijke bestemming der menschheid in den weg staat. De helft van mannelijke deugden is weg, van af den dag, waarop de mensch tot slavernij geraakt, zeide

reeds Homerus. Wie niet de mogelijkheid bezit over eigen doen en laten te beslissen, wie eenvoudig bezit is van een ander, kan nimmer zedelijk die hoogte bereiken, waartoe men in vrijheid kan komen. Als gevolg hiervan zullen wij aan het geldende, desnoods door dwang te handhaven geheel van regelen, willen wij het recht noemen, den eisch stellen van eerbiediging van elks persoonlijke vrijheid, door een verbod van slavernij. M.a.w. wij vragen hier een negatieve reactie op de werkelijkheid, indien daartoe slavernij behoort. Maar het is volstrekt niet zonder belang, hoe de reactie plaats heeft. De aangetroffen toestanden en verhoudingen hebben daarop groote invloed. Toen men in onze West-Indische koloniën een verbod van slavernij uitvaardigde, was dit op zich zelf voldoende om de zich in plantage-slavernij bevindende, deels met geweld van overzee aangevoerde, deels van op dergelijke wijze verkregen slaven afstammende negers uit de slavernij te verlossen en daarmede het instituut afdoende uit de wereld te helpen. Die neger-slaven hadden een zóó volkomen afkeer van hun staat van onvrijheid, de begeerte daaraan een einde te maken was bij hen zóó sterk, dat de eigenaars hun onmogelijk, bij de verandering van den rechtsregel, feitelijk in de positie van slaaf zouden hebben kunnen houden. Met het verbod was het zedelijk veroordeeld, en op grond daarvan verboden instituut ook daadwerkelijk de wereld uit.

Maar toen het Nederlandsch-Indische Gouvernement, nu ongeveer een vijftiental jaren geleden, in de Buitenbezittingen zijn gezag daadwerkelijk bevestigde tegenover het schijngezag van voorheen en daar onder de verschillende stammen, met welke men te voren geen of hoogst oppervlakkige aanrakingen had gehad, zijn wil deed gelden en zijn regeeringsbeginselen, — daar onder als voornaamste: bestuur in het belang van de geregeerden, — deed doorvoeren, trof het daar ook slavernij aan. De rechts-idee willende verwezelijken ook op dit punt, gelijk in zoo menig ander opzicht bij zijn optreden, wilde het ook dit zedelijk veroordeeld instituut daar feitelijk doen eindigen. Maar een verbod gelijk men in West-Indië met succes had kunnen uitvaardigen, werkte hier niets uit, zomin als het desbetreffende, ruim een halve eeuw geldende voorschrift van het Regeeringsreglement het had gedaan. Kon men tegenover het machtsvertoon der Indische Regeering al niet anders dan den schijn aannemen, dat men zich haastte aan het gebod te voldoen, de werkelijkheid was volkomen anders. En de gewilde afschaffing van de slavernij heeft men dan hier ook geheel anders moeten bereiken; de speculatie op het verlangen naar vrijheid bij de slaven ging hier niet op. Men heeft, zijn doel slechts bereikt door zich ook

hier te plaatsen op de bodem der feiten, door na te gaan, hoe in het algemeen de ongewenschte verhouding was ontstaan (bij voorbeeld uit gevangenschap na onderlinge oorlogen tusschen verschillende stammen, of als gevolg van het pandelingschap na eene schuld) en daarna de middelen aangegeven, door welke men die grondslagen van de verhouding binnen bepaalde termijnen wenschte opgeruimd te zien. Dat was de weg, die men hier moest volgen. Losgelden voor gevangenen, afbetaling van de schulden op vaste regelmatige wijze en dergelijke maatregelen hadden hier het succes. Alzoo eerst was voor de handhaving van den rechtsregel de aansluiting aan de werkelijkheid noodzakelijk; zoolang die niet plaats had gehad, kon de rechtsidee zich niet verwezelijken.

En thans een voorbeeld van positieve reactie op de feitelijke toestanden. De rechtsidee brengt mede de noodzakelijkheid van billijke beslissing, op den voet van elk het hem rechtmatig toekomende toe te kennen, van tusschen verschillende individuën bestaande geschillen. Bij de gezagsbevestiging, waarvan ik zooveen sprak, stond het Nederlandsch Indisch Gouvernement ook voor de noodzakelijkheid van voorzieningen op dit punt. De Regeering kon, wilde zij zich in dienst van het Recht stellen, op dit punt den toestand niet laten, gelijk die was. Concreet gezegd: de inheemsche rechtspraak eischte haar ingrijpen. Maar zij kon hier uitbouwen wat er was, en zij deed dat ook. Zij liet in het algemeen de organen in functie, die ook vóór haar optreden de rechtsbedeeling verzorgden, doch gaf eenige, waarborgen voor billijke beslissing, grondig onderzoek en zekerheid bevattende regelen aan, die, naar zij wenschte, in acht genomen zouden moeten worden bij de vervulling dier taak. Zoo ontwikkelde zij wat in de werkelijkheid bestond, tot een geheel, dat aan den zedelijken eisch van waarborgen van onpartijdigheid en billijkheid zoo goed mogelijk voldeed; zij deed in de werkelijkheid zooveel mogelijk naar het gestelde ideaal streven. Zij drong hare van elders bekende vormen in wezen niet op. De dikwijls meer op verzoening dan op beslissing van de kwestie gerichte wijze van behandeling der aangelegenheden, het weinig vormelijke in deze, werd over het algemeen behouden.

Zij had anders kunnen handelen en heeft in overeenkomstige gevallen vroeger inderdaad anders gedaan. Met de beste bedoelingen beziel, en evenzeer de verwezelijking van de rechtsidee op dit punt voor oogen houdend, heeft zij vroeger in de inlandsche samenleving vernietigd of voor het minst hooghartig genegeerd, wat op dit gebied bestond, daarvoor in de plaats gesteld eene naar hare eigen denkbeelden opgezette organisatie en werkwijze,

in de reglementen op het rechtswezen te vinden, zooveel mogelijk geperfectioneerd om haar aan het gestelde ideaal, zoo groot mogelijke billijkheid en onpartijdigheid bij de rechtsbedeeling, te doen beantwoorden. Met het gevolg, dat bij voorbeeld nog eenige jaren geleden, naar aanleiding van een ingesteld onderzoek omtrent vermeende achteruitzetting van Christen-Inlanders op Java, officieel werd geklaagd, dat het zoo moeilijk was om in den letterlijken zin „den inlander tot zijn recht te doen komen.” Of wel in andere woorden, dat de Inlander, in geval van vermeende verkorting van rechten, nog altijd dat instituut niet op prijs bleek te stellen en dus voor de praktijk in dat geval niet bruikbaar te achten! Naieve klacht, zooals ik haar vond in een officieel stuk. Naief in zoover, dat men zich afvraagt, of dan bij den steller van dat stuk geen oogenblik de gedachte is opgekomen, of dat instituut, waartoe de inlander, die zich op eenige wijze in zijn rechten gekrenkt mocht achten, zich zou hebben te wenden, wel inderdaad er op berekend was hem in zijne verhoudingen, bij de toestanden, waarin hij zich bevond, te geven wat hij noodig had, of het, anders gezegd, wel op den bodem der werkelijkheid stond.

Want dit is het onderscheid. In het eerste geval had men het ideaal, door het recht hier gesteld, trachten te naderen door aansluiting aan de werkelijkheid, in het tweede verloor men de laatste uit het oog; men zag even goed het ideaal, doch ontwierp zich de middelen om daarnaar te streven geheel los van de feiten. In het eerste bereikte men in het algemeen zijn doel en in het tweede... wie het Gouvernementsrechtwezen in Indië zag, weet beter!

Wij zagen tot nu toe naar de onmisbaarheid van de werkelijkheid voor het recht, hoe dit laatste zich niet kan openbaren en leven zonder nauwen samenhang met de eerste, hoe kennis van haar noodzakelijk is voor de verwezelijking van de rechtsidee. Laten wij thans een oogenblik stilstaan bij het omgekeerde en ons afvragen, of de werkelijkheid denkbaar en bestaanbaar is zonder recht, of ook zij dit laatste absoluut noodig heeft voor haar leven, haar groei en ontwikkeling?

Onverbrekkelijk zijn de banden en betrekkingen, waarmede wij menschen gedurende ons geheele leven aan anderen verbonden zijn. Geïsoleerd, levend geheel op zich zelf, is de mensch ondenkbaar.

Zelfs als schepping van de fantasie bleek de mensch in volkomen eenzaamheid, en in alle consequenties daarvan, niet vol te houden. Merkwaardig heeft mij in den bekenden roman Robinson Crusoe van Daniël de Foe altijd toegeschenen de omstandigheid, dat de schrijver op de bepaalde oogenblikken in zijn

verhaal zich genooddaakt heeft gezien zijn held direct of indirect met andere menschen contact te laten krijgen, ten einde hem op die wijze te verschaffen wat hij noodig had om zich verder te handhaven en niet ten onder te gaan.

Met het stijgen van het ontwikkelingspeil der volkeren differentieeren zich de betrekkingen, waarin hij tot anderen staat. Zoo vindt men op een bepaalde trap van ontwikkeling de genealogische familie als in zich zelf gesloten geheel, volledig nagenoeg op elk gebied, economisch, geestelijk, zedelijk, godsdienstig haren leden het noodige biedend. Op hogere beschavingstrap treedt onderscheiding in. Het gezinsleven verandert geleidelijk in gezinseenheid, deze eenheden gaan meer en meer zelfstandig optreden, maar blijken ondanks hunne zelfstandigheid tegenover andere familiebetrekkingen, klein als ze zijn, minder geschikt dan de familie was om hunne leden op elk gebied het noodige te geven. Dergelijke wijziging in de samenleving werkt door haar aard in de hand het ontstaan van aansluiting met bijzondere doeleinden van zulke kleine eenheden.

Er ontstaan verbonden, vereenigingen uit al dergelijke aantakingen, of wel speciale betrekkingen, die elk haar eigen doel en beteekenis hebben. Zoo splitsen en vereenigen op andere wijze de eenheden van de samenleving zich voortdurend in allerlei richting, op allerlei wijze. In die voortdurende hergroepering, waardoor dezelfde belangen steeds op andere wijze worden behartigd, van nieuw gezichtspunt worden gezien, ligt de eigenlijke groei der samenleving.

Hoe schoone gelegenheid bieden onze koloniën om volkeren op verschillende trap van ontwikkeling gade te slaan. Men denke bij voorbeeld aan de Toradja-stammen met hunne geestelijke en moreele onvrijheid van het in elk opzicht in zijne familie opgaande individu, met hun familiebezit ten aanzien van nagenoeg alle goederen, hun familieproductie en vertering. Men denke zich aan den anderen kant der Maleier in zijn matriarchale verhoudingen, waar nog thans de man, zonder vrouwelijke familieleden bijna een uitgestootene is in de maatschappij. Daarnaast richtte men den blik naar landen als de Minahassa, waar veel van de voorheen bij familiehoofden berustende invloeden zijn overgegaan op de bestuurders der plaatselijke rechtsgemeenschappen; men stelle daarnaast dan eens de Amboneezen, welke van de zoeven genoemden, ondanks het Christendom, dat hun één gelijke instelling, namelijk de Christelijke gemeente, bracht, toch zoo sterk onderscheiden zijn in allerlei andere opzichten — bij voorbeeld in de positie van de vrouw en hare familie in een huwelijk tegenover den man en de zijne. Men zie voorts naar Bali met zijn

veel meer gedifferentieerd volksleven, waar dorpsbesturen en waterschappen zich tot betrekkelijk krachtige positie konden opwerken. En dan daartusschen de Europeanen, individueel voelende en denkende ingezetenen, die op allerlei gebied met de hun vreemde maatschappij betrekkingen aanknoopen, voortdurend punten van aanraking er mede hebben. Het ware verleidelijk hierop in te gaan, maar voor het oogenblik gevoel ik, dat het mij niet geoorloofd is op dit punt meer van uwe aandacht te vergen. Het moge echter genoeg zijn om u te toonen, hoe verschillend de werkelijkheid kan zijn, hoe daar verandering en groei moeten aanwezig zijn om zoo verschillende toestanden en verhoudingen te kunnen verklaren.

Maar is het ondenkbaar, dat de mensch leeft zonder tot anderen in allerlei voortdurend wisselende betrekking te staan, het is evenmin aannemelijk, dat, wanneer zulke betrekkingen aanwezig zijn, dienaangaande slechts willekeur zou heerschen, dat elk in zulk een betrekking tredend, in eenig verband opgenomen lid, daarin zou handelen of niet handelen, naar hij goed vond, dat hij daarin zich zou gedragen, zooals hij dat zelf wenschte, ongeacht de belangen, de meening, het oordeel van anderen. Dan toch zoude er niets te recht komen van eene organisatie, hoe klein ook, niets van de behartiging der belangen, waarom het toch juist in de organisatie te doen was.

Reeds deze zeer nuchtere noodzakelijkheid om het doel gezamenlijk te bereiken, waartoe de betrekking, waarin men tot elkander trad, bestemd is, eischt de naleving van vaste regelen door de leden van het geheel, de familie, de vereeniging, den staat, van welk geheel ook. Bij afwezigheid daarvan ontstond de absolute verwarring, de sociale chaos. En reeds op grond van deze noodzakelijkheid mogen wij dus in zoover het omgekeerde aannemen van wat ik zoo straks zeide, namelijk dat ook heen samenleving, geen werkelijk leven met groei en ontwikkeling mogelijk is zonder dat vaste regelen worden nageleefd. Zouden er geen regelen zijn, die desnoods door dwang konden worden gehandhaafd, waaraan men gehouden kon worden — wat zou er overblijven van de menschenlijke organisaties, van de betrekkingen tusschen ons allen onderling? Immers niets.

Het zal U evenwel niet zijn ontgaan dat hier nog een schakel ontbrak van de definitie, die ik straks gaf van recht. Ik spreek thans van vaste regelen, van de noodzakelijkheid om die te handhaven, van dwang desnoods daartoe, maar ik kwam niet op één gedeelte van de definitie, dat van de zedelijke bestemming der menchheid, tot welker bereiking de opvolging van de ge-

stelde regels mede leidt, zijnde zij onderkend toch als daartoe ook de beste. En waar ik toch ook zeide, dat die ideale kant van het recht op den voorgrond stond in de definitie, dat zij dus ook was een noodzakelijke voorwaarde om een gegeven geheel van regelen als recht te beschouwen, daar stel ik U voor bij de vraag, of voor de samenleving regelen van zoodanige strekking noodzakelijk zijn, nog een oogenblik stil te staan.

Laten wij uitgaan van de onderstelling, dat zulke regelen niets anders op het oog zouden hebben dan zuivere doelmatigheid, dat zij geen verdere beteekenis zouden hebben dan behartiging van bepaalde belangen, dan een gedragslijn aan te geven, desnoods door dwang te verzekeren, welke het meest de bedoeling van de organisaties tot hun recht zou doen komen. Wat zou daarvan te recht komen, waarop zou het uitloopen? Wij zijn nu eenmaal niet allen gelijk. De ééne mensch is lichamenteel zoowel als geestelijk krachtiger, bekwamer dan de andere. Wanneer nu slechts de doelmatigheid van eenige gedragslijn zou gelden als norm, dan zou mij daarvan de consequentie schijnen, dat geleidelijk die krachtigsten door de macht, die hunne eigenschappen hun gaven, op de voor hen doelmatigste wijze aan te wenden, ten volle de heerschappij in handen zouden krijgen. Ook voor hen, als leden van verschillende verbanden, zou ten slotte de doelmatigheid richtsnoer zijn; zij zouden dus de te volgen regels naar hun hand zetten. En een geheel van regelen, dat de verhouding tusschen de menschen onderling regelde, en dat geen andere strekking had dan de doelmatigheid, zou zonder meer uitloopen op de verheffing van de machtigsten, op de bevordering van hunne belangen alleen. Het zou moeten leiden tot een knechtschap van alle anderen, tot die misschien daartegenover weer op hunne beurt een ander soort van machtsuiting — laat ons aannemen geweld in vereeniging — zouden stellen. En zoo zou er een voortdurende strijd zijn van allen tegen allen, een strijd om de macht, ten einde die op haar doelmatigst, dat is in eigen belang van de machtverkrijgenden, later machthebbenden, aan te wenden. Een strijd, waarin de organisaties, de verbanden op zich zelf ten slotte ten onder zouden moeten gaan.

Zij die deze doelmatigheidsleer aanhangen, trachten die gevolg trekking af te weren door de meening uit te spreken, dat, om dien strijd te voorkomen, de machtigsten aan de door hen om hunne doelmatigheid vastgestelde regelen tevens zekere voorstellingen zouden verbinden, ten einde ze beter ingang te doen

vinden bij de anderen, die minder belang bij de handhaving hebben. Die machthebbenden zouden als het ware de meening opdringen, als ware het recht van metaphysischen oorsprong, of voor het minst door bepaalde ontstaanswijzen aan het gewone oordeel onttrokken als daarboven verheven. Of ook wel, men betoogt, dat alleen de gewoonte der naleving, de traditie, voldoende zou zijn om de regelen zelf in een aureool van niet-aantastbaarheid te hullen. Deze verklaring schijnt evenwel niet aannemelijk. Zij erkent toch in het eerste geval ronduit de noodzakelijkheid om ter verzekering van de naleving, een ander element dan de doelmatigheid van den regel in het spel te brengen. En zij doet ook in het tweede geval een beroep op een andere eigenschap, — hoe die dan ook weer in haar ontstaan verklaard moge worden, — namelijk op het vermogen van den mensch om te waardeeren, om andere gronden dan doelmatigheid in aanmerking te nemen. Doch ondergraaft niet de theorie van de doelmatigheid als eenig kenmerk van rechtsregelen hiermede haar eigen grondstelling? Toont zij hiermede niet juist aan, dat naast de doelmatigheid nog iets anders noodig is, zal men van recht in den waren zin van het woord kunnen spreken?

Overigens, afgezien van dit algemeene argument tegen het geheele betoog op zich zelf, kan men de mogelijkheid van zulk een ontstaan van de beschouwing van bepaalde regelen als rechtmatig aanvaarden? Het zou waar kunnen zijn, wanneer één ding bewezen ware, namelijk dat degenen, die lichamenlijk en verstandelijk het sterkst zijn, die dus, wat de doelmatigheidsregelen betreft, zeker hun wil zouden kunnen opleggen, ook het krachtigst waren, wanneer het aankomt op zedelijke waardeering, en zoo hun oordeel ook in dit opzicht het best aan anderen zouden kunnen opleggen. Maar de geschiedenis zoowel als hetgeen wij zelf nog kunnen gadeslaan leert anders. De eerste doet ons zien, hoe degenen, die een geheelen omkeer in het zedelijk oordeel der wereld wisten te brengen, in geen deele voortkwamen uit de kringen der machthebbers. Noch Christus, noch Mohammed, die zulk een grooten invloed in dit opzicht hadden, waren machtig in den tijd, waarin zij leefden. Hun oordeel werd aanvankelijk door de machthebbers onderdrukt en toch won het veld, ondanks den druk. En in onze koloniën met hun drang naar vooruitgang bij het jonge geslacht kan men iets waarnemen, wat op hetzelfde wijst. ADRIANI verhaalt ons van de Toradja, hoe de vrouw, meestal de oude vrouw het is, die het oordeel van den stam beheerscht. Het conservatieve element in de inlandsche maatschappij, is trouwens vrij algemeen de vrouw. De lichamenlijk en verstandelijk krachtiger, vooruitstrevender jongeren

hebben de grootste moeite hun oordeel te doen doordringen onder hun volksgenooten.

Ook tegenover zulke feiten schijnt mij de onderstelling, dat zij, in wier belang de rechtsregelen het meest zouden zijn, in staat waren daarnaast ook nog een waardeering te doen ontstaan, die de regelen gunstig beoordeelde, onhoudbaar; zij is daartegenover niet te handhaven.

Doch wanneer men ook dit bewijs nog niet voldoende mocht achten, dan zou ik dit willen vragen: Hoe verklaart gij, alleen op doelmatigheid lettend, het, dat onder degenen, die geacht zouden kunnen worden op een gegeven oogenblik de machthebbenden te zijn, een oordeel over bepaalde geldende rechtsregelen, die in hun belang zijn, kan bestaan in afkeurenden zin? Hoe kunnen zij dan komen tot maatregelen, zeker niet voor hen en hunne machtspositie doelmatig, misschien zelfs niet voor het geheel, waartoe zij met de minsten machtigen te zamen behooren, maar in ieder geval wel in het belang van die minder machtigen zelf? Onze koloniaal-ethische politiek met het daarop gegronde recht is zeker niet in het belang van de machtigen van het oogenblik. De afschaffing der slavernij in West-Indië was dat evenmin en zelfs misschien niet doelmatig voor de kolonie in haar geheel. Zij was een daad van de machthebbenden, maar bracht slechts iets doelmatigs aan hen, die de macht niet hadden. Aan zulke maatregelen ligt iets anders ten grondslag. Zij worden genomen niet om hunne doelmatigheid, doch omdat men de bedoeling heeft rechtvaardig te zijn ook tegenover de niet machthebbenden.

Het komt natuurlijk niet in mij op den strijd om de macht, die in onze samenleving door verschillende groepen gevoerd wordt, te ontkennen. Men zou al te blind moeten zijn voor de feiten om dit te kunnen doen. Maar ik zie op den achtergrond van dien strijd toch iets anders, ik geloof iets hoogers, dan een streven naar de macht op zich zelve, teneinde die op de meest doelmatige wijze als machthebbenden, dat is voor zich of voor eigen groep, aan te wenden. Strijd is de noodzakelijke voorwaarde voor groei en ontwikkeling; door de wrijving met andere meeningen wint elke opinie in kracht; strijd noodzaakt tot verzameling van krachten, tot zelfkritiek, tot voortdurende beproeving van de waarde der eigen beginselen. Slechts dan, wanneer het ging om versterking van de eigen machtspositie alleen, om daardoor uitsluitend eigen belangen te behartigen, ware de strijd zonder waarde.

Doch ik meen op den achtergrond meer te mogen zien. Bij dien strijd om de macht, die de gelegenheid geeft om de rechtsregelen te doen veranderen op de wijze als men dit wenscht,

gaat het niet om eigen belangen alleen. Bij de besten, de leiders in dien strijd, bemerkt men het uit den aard der zaak het sterkst, hoe het hun om meer te doen is, hoe een hooger ideaal, het heil van de menschheid, althans van veel meerderen dan alleen die van de strijdende groep, tot welke zij behooren, hun ter harte gaat. En hun streven wordt hierdoor dienstig gemaakt aan die ideale beteekenis, die ook het door hen of onder hun invloed vastgestelde recht heeft, de bereiking van de zedelijke bestemming van ons geslacht.

Zoo meen ik U te hebben aangetoond, hoe niet alleen het recht niet denkbaar, en nog minder te verwezenlijken, is zonder de werkelijkheid, maar dat evenzeer het omgekeerde waar is. Geen menschensamenleving is bestaanbaar of denkbaar zonder recht. Beide, recht en werkelijkheid, hangen onverbrekelijk samen; zij zijn wederkeerig noodzakelijke voorwaarde voor elkanders bestaan, groei en ontwikkeling.

Wanneer men dit bedenkt, Dames en Heeren, dan kan men hieruit al dadelijk eene conclusie trekken omtrent de rechtsstudie. En wel in dezen zin, dat de bestudeering van het te eeniger tijd in eenig land geldend geheel van bindende regels, het concrete recht alzoo, iets zeer onvolledigs is. Dan zal deze studie zich zelfs niet mogen tevreden stellen met eene uitbreiding tot eene historische beschouwing omtrent de wording van die regels zelf, tot het afleiden van begrippen hieruit en het opbouwen van een systeem daarmede. Maar dan zal het voor hare volledigheid, voor ware rechtsstudie, noodzakelijk zijn, dat zij daarnaast aantoot, hoe die regelen reactie waren op het werkelijk leven van den tijd, waarin zij golden en in hoever zij beantwoordden aan de idealen, die men zich toen vormde met betrekking tot de zedelijke bestemming der menschheid. Met andere woorden hoe het recht stond tegenover de werkelijkheid en omgekeerd ook hoe de werkelijkheid stond tegenover het recht.

Vat men de studie zóó op, dan schijnt het mij toe, dat ook de man, die staat midden in het werkelijk leven, de man van de praktijk, zooals hij zich zelf gaarne noemt, daarvoor belangstelling zal kunnen voelen. De rechtsstudie zou stellig niet in den roep van dorheid, de rechtsbeoefening in dien van spitsvondigheid staan bij den leek in het vak, wanneer hare beoefenaars meer oog hadden gehad aan den eenen kant voor de ideale gedachte waarvan zij uitgaat, voor hunne medewerking aan de verheffing der menschheid tot hooger zedelijk peil, en aan den anderen kant zich minder blind hadden getoond voor de werkelijkheid, zooals die zich aan hen voordeed.

Bij eene opvatting van de rechtsstudie zooals ik die nu verdedigde zal de jurist ook geenszins de schouders mogen ophalen over kritiek van hen, die in zijn vak leek zijn. Dan moet hij begrijpen, dat ook hunne kritiek waarde kan hebben, omdat zij niet alleen uitgebreider en dieper kennis hebben van een gedeelte van het werkelijk leven, maar ook omdat zij daarnaast evenzeer hunne ideaalen koesteren omtrent den vooruitgang van den mensch in het algemeen, de zedelijke bestemming der menschheid. En wat den jurist zelf betreft, hij zal moeten bedenken, dat zijn studie zich niet mag beperken tot begrippen en dogma's, noch tot systemen en hunne ontwikkeling op zich zelf, maar dat — hoe nuttig deze kennis ook is, hoe noodig ook voor wat men de techniek van zijn vak zou kunnen noemen, het aangeven van concrete rechtsregelen en hunne toepassing — daarnaast een goed deel van zijn tijd moet worden besteed aan de kennis van maatschappelijke verschijnselen en toestanden, een ander deel aan die van de geestelijke stroomingen in elk tijdvak, van de idealen, die men zich toen vormde en ook nu vormt. En daarbij ook aan het zich zelf vormen van een zedelijk voordeel, aan versterking van persoonlijkheid, van karakter, ten einde ten volle in staat, te zijn om om zich in dienst te stellen van de menschheid op den weg van voortschrijding naar hare zedelijke bestemming.

Men zal dan gemakkelijker de conclusie durven aanvaarden, dat het overgeleverde, wat eens of elders „Vernunft" was, onder bepaalde omstandigheden „Unsinn" worden kan. Zooals het geval was in de communistisch voelende inlandsche samenleving onzer koloniën, met het instituut van den zoogenaamden agrarischen eigendom, dat, versterking van individueel recht op den grond brengend, daar niet in slaan kon. Of wel, dat wat te eeniger tijd ergens „Wohlthat" is, elders in „Plage" kan verkeeren, wanneer de feitelijke verhoudingen anders zijn. Of bij voorbeeld de grootere vrijheid, die men met afschaffing van de poenale sanctie op niet behoorlijke naleving van de arbeidsovereenkomst aan de contractkoelies in Indië wil geven, voor hen niet zal blijken meer „Plage" te zijn dan de „Wohlthat", die hier te lande grootere feitelijke vrijheid voor den arbeider werkelijk is, zal eerst de tijd leeren. De omstandigheden zouden mij zeer doen aarzelen in zulk eene verandering binnen afzienbaren tijd een vooruitgang te zien.

Bij zulk eene opvatting van de studie, die ik hier slechts zeer in het kort kon aangeven, schijnt mij ook de waarborg aanwezig, dat het recht op de hoogte van den tijd zal blijven, zich aanpassend aan het werkelijk leven, strevend naar verwezenlijking van idealen, zooals die op een bepaald oogenblik

gevormd worden. Zoo zal het recht medegroeien met de menscheid in elk opzicht; zoo zal althans zooveel mogelijk een recht verkregen kunnen worden, waarvan getuigd kan worden dat het „mit uns geboren ist”, met andere woorden, dat het steeds is op de hoogte van den tijd. —

Mijne Heeren Curatoren dezer Hoogeschool,

In de eerste plaats heb ik U mijn dank te brengen voor het vertrouwen in mij gesteld, waarvan Uwe voordracht aan de Regeering om mij tot dit ambt te roepen doet blijken. Er wacht mij hier een gewichtige, maar ook zware taak. De studie in de vakken van de praktijk eischt tijd, veel tijd van degenen, die zich hier voor hunne levenstaak bekwamen; ik zal belangstelling moeten vragen voor vakken, die, voor een deel althans, onverplicht zijn. Dat is niet gemakkelijk. En toch voel ik hoe noodzakelijk het is om ook hier de rechtsverhoudingen en economische wetten te doch kennen, waaronder deze aanstaande mannen van de praktijk, eenmaal hun doel bereikt hebbend, zullen leven. Dit geeft mij den moed om den arbeid hier aan te vangen, een arbeid, waaraan ik de beste krachten, die in mij zijn, hoop te geven. Houdt U, Mijne Heeren Curatoren, verzekerd, dat het mij, dit ambt aanvaard hebbend, aan toewijding niet zal ontbreken.

Mijne Heeren Hoogleraren, geachte Ambtgenooten,

Het eerste waardoor ik getroffen was na mijne benoeming, is de hartelijkheid, waarmede gij mij zijt te gemoet getreden. De groote welwillenheid, die bij verscheidenen uwer sprak uit de bereidverklaring om mij hulp en voorlichting te geven, waar die noodig was, geeft mij een vast vertrouwen op een welslagen van de samenwerking, die, zullen wij het gemeenschappelijk doel bereiken, een eerste voorwaarde is. Dikwijls zal ik uw raad noodig hebben, onervaren als ik ben op het gebied van de studie hier, welker arbeidsveld grootendeels het uwe is. Doch wat mij daarin juist aantrekt, is het verband dat daarmede gelegd zal worden tusschen ons beider studie; gij op het veld van praktijk, van techniek, ik daarnaast op dat van de regelen, die ook dat beheerschen. Daarvan verwacht ik in de eerste plaats verruiming van eigen blik, verrijking van het materiaal van mijn studie. Ik behoef U niet te zeggen, hoe ik mij aanbeveel voor Uwe voorlichting en raad, voor Uw medewerking en ook voor Uw vriendschappelijken omgang.

Hooggeleerde Bordewijk,

De taak, die gij hier vervuld hebt, zal voor een deel op mijne schouders komen te rusten. Als elk krachtig werker vindt gij twee opvolgers om Uwen arbeid over te nemen. Heb ik voor de koloniale vakken iets op U voor, doordat ik onze overzeesche gewesten uit een twaalfjarig verblijf aldaar ken, en land en volk daar zag, de gelegenheid tot rustige studie, tot verwerken van het waargenomene, wat ten minste evenveel waard is, heeft mij tot nu toe ontbroken door de drukte van verschillende ambtelijke betrekkingen. Den arbeid, dien gij hier op koloniaal gebied hebt verricht, hoop ik voort te zetten. Ik hoop hen, die zich hier voor hunne levenstaak bekwamen, de belangstelling te kunnen bijbrengen in de juridische en economische wetten, die hun arbeid in de praktijk zullen beheerschen. Ik geloof, dat ik niet beter zal kunnen doen dan door voort te gaan in de lijn, die gij hebt uitgezet, door er naar te streven zooveel mogelijk aan te sporen tot zelfstandig denken, zelfstandig onderzoek, en tot verband brengen overal tusschen het feitelijk leven op het hun later ten deel vallend arbeidsveld en de regelen, waaraan zij ook daarop onderworpen zijn.

Met een enkel woord wil ik op dit oogenblik ook mijn hooggeachte leermeester Professor GREVEN gedenken, dien ik het een zoo groot voorrecht zou hebben geacht hier te zien. Het was in de jaren 1896 en 1897, dat ik op zijn colleges het eerste inzicht kreeg in de staathuishoudkunde, het vak dat mijne voorliefde sindsdien heeft behouden. Die lessen zijn het geweest, die bij mij de belangstelling wekten, doch niet dit alleen is het wat ik daaraan dank; misschien is nog het belangrijkste, dat ik daar heb leeren ontleden waargenomen toestanden en verschijnselen, het onderscheiden van de verschillende factoren, waaruit een bepaald resultaat is samengesteld. Hoe mij juist dit te stude is gekomen toen ik kwam in een andere samenleving, waar uiterlijk zooveel in strijd schijnt met hetgeen men hier heeft geleerd te beschouwen als vaste economische wetten, behoef ik u wel niet te zeggen. Ik kan slechts den wensch uitspreken, dat ik er in zal mogen slagen ditzelfde bij te brengen aan diegenen, die hier mijne lessen volgen.

En thans nog een enkel woord tot U, Hooggeleerde VAN VOLLENHOVEN. Van U was het, dat ik het inzicht kreeg in de denkwijze van de Inlandsche ingezetenen van onze koloniën. Gij deed mij op de verhoudingen, waarin zij leven, en den samenhang daarvan

met hunne rechtsregelen, den blik slaan. Wat ons juristen maar al te vaak zoo beperkt houdt, het hangen aan begrippen en dogma's, afgeleid uit een gegeven stel regelen, zooals die onder bepaalde verhoudingen nuttig waren, Gij zijt het geweest, die mij daarvan voor altijd hebt bevrijd, die mij zelfstandig waarnemen ook op dit gebied deed kennen als hetgeen in de eerste plaats noodig is. Hoe dikwijls heb ik in mijn ambtelijke loopbaan niet aan U gedacht, wanneer ik stond voor het ontwerpen van regelen voor zoo andere verhoudingen als waarin wij hier leven. Te weinig is de geest, waarin Uwe lessen gehouden zijn, nog doorgedrongen in de praktijk. Wanneer ik er hier in slagen mag iets van dien geest te geven aan hen, die mijn onderwijs volgen, zal ik mij zelf kunnen beschouwen als een die zijn doel bereikt heeft, althans in dit opzicht en voor een deel.

Mijnheer de Chef van den Staf der Etappen-Inspectie,

Sedert drie jaar bijna stond ik onder de wapenen als reserve-officier en de laatste maanden maakte ik deel uit van het bureau der Etappen-inspectie, die gij hier vertegenwoordigt. Het is met eenigen weemoed, dat ik van den militairen dienst afscheid neem en ik verzoek U den Heer Etappen-inspecteur wel mijn dank te willen overbrengen, dat hij zich hier heeft doen vertegenwoordigen. Houdt gij U. — en met U de andere officieren van het bureau — overtuigd, dat de herinnering aan den militairen dienst, mij, niet het minst om de ondervonden kameraadschap, steeds bijzonder aangenaam zal zijn; ik houd mij bij voortduring ook in Uwe vriendschap aanbevolen.

Dames en Heeren Studenten,

Er is, zooals zoo straks op andere wijze al zeide, onder de mannen van de praktijk maar al te zeer een strooming om de rechtswetenschap en ook de economie te beschouwen als theorie, als „graue” theorie liefst. Het is zoo natuurlijk en zulks te meer op den leeftijd, die U hierheen brengt, waarop zoowel het hoofd en de hand als het hart verlangen naar daden, naar zich geven, naar resultaten, den leeftijd, waarop men de kracht in zich voelt op elk gebied om iets te bereiken.

Op dien leeftijd kom ik dan uwe aandacht vragen voor die theorie, voor iets dat niet direct de praktijk is, maar dat U toch in Uw later practisch leven zal kunnen helpen door U te doen zien, hoe dit te doorgronden is, hoe het op menig gebied, in zijn eigen belang ook, is onderworpen aan allerlei regelen, mede strekkend tot het doen bereiken van de idealen van betere

toestanden, betere verhoudingen op allerlei gebied, waarnaar gij natuurlijk op Uw leeftijd nog sterker streeft, althans meer opbruischend, dan ik op den mijnen.

Dames en Heeren. Houdt U overtuigd, dat ik zeker niet zal trachten U dat vuur van de jeugd te ontnemen. Dat spontane, dat haar kenmerkt, is een stuwkracht, die in later dagen ontbreekt. In de praktijk van het economisch leven, waarin gij over eenige jaren zult komen te staan, zullen die eigenschappen U ten goede komen, en niet alleen U, maar aan dat leven zelf en daarmede aan ons volk in zijn geheel. Maar zal dit ten volle bereikt worden, dan dient die kracht, die de jeugd voelt, te worden in toom gehouden door kritiek op allerlei gebied, door doorgronding van het waargenomene, door beheersching eindelijk van eigen persoonlijkheid en al te groote spontaneiteit; door eigenschappen kortom, die U in staat staat stellen niet alleen kennis doch ook karakter te toonen in Uw arbeid, in elke positie, waarin gij komt te staan, in alle moeilijke gevallen, waarin het leven U ongetwijfeld zal plaatsen.

Welnu, Dames en Heeren, tot het verkrijgen van die kritische eigenschappen, daartoe bieden de wetenschappen, die ik U hier zal hebben aan te bieden, de gelegenheid bij uitnemendheid. Telkens zullen wij komen te staan niet voor de waarneming van de verschijnselen zelf, doch ook voor de beoordeeling daarvan. Wij zullen moeten vragen naar de idealen des rechts, aan de hand daarvan waardeeren.

Meent niet, Dames en Heeren, dat ik mij zelf gerechtigd zou achten Uw karakter te willen vormen of hervormen. Wat ik heb bedoeld is dit, dat gij zelf daardoor den weg zult leeren vinden om Uw kennis op ieder gebied in de praktijk van het leven tot haar volle recht te doen komen, door daaraan Uw persoonlijkheid, zoo vol mogelijk, te geven. Ook den mannen van de praktijk wordt de teleurstelling niet gespaard; de kennis der werkelijkheid is zeker niet geschikt om tot tevredenheid te stemmen. Maar wie haar doorgrondt, en zich zelf beheerscht, die mag hopen een deel van de idealen zijner jeugd ten slotte verwezenlijkt te zien. Moge het mij gegeven zijn U het verband tusschen die werkelijkheid en het recht te doen zien, om U beter voorbereid het leven te doen ingaan; dan zal ik mijn doel bereikt achten.

Ik heb gezegd.